
Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 45-46 (2009)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 45-46 (2009)

Οι αρχαιότητες του Δήμου Φαναρίου

Όλγα Καρούτα

doi: [10.12681/prch.28781](https://doi.org/10.12681/prch.28781)

Copyright © 2022, Όλγα Καρούτα

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καρούτα Ό. (2022). Οι αρχαιότητες του Δήμου Φαναρίου. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (45-46), 25-46.
<https://doi.org/10.12681/prch.28781>

Όλγα ΚΑΡΟΥΤΑ *

Οι αρχαιότητες του Δήμου Φαναρίου

Στους αρχαιοφύλακες του Νεκρομαντείου
και στον κ. Λεωνίδα Αργυρό

Ο Δήμος Φαναρίου με έδρα το Καναλάκι βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο του Νομού Πρέβεζας στα όρια προς βορρά με το Νομό Θεσπρωτίας. Το όνομα της περιοχής, σημειώνει ο καθηγητής Σωτήριος Δάκαρης,¹ προέρχεται από φάρο που βρισκόταν στον όρμο της Αμμουδιάς. Πρόκειται για μία εύφορη πεδινή περιοχή που αποτελεί το νότιο τμήμα της πεδιάδας της Παραμυθιάς² και περικλείεται ανατολικά και βορειοανατολικά από την οροσειρά του Κορίλλα, το Ζάβροχο και την Τούρλια, βορειοδυτικά από τα υψώματα Λίπες και Γκρόπες, και νότια από τα βουνά Βαλανιδόραχου, Τσουκνίδας, Κουκλιών και Μπούντας. Στην ακτή σχηματίζονται δύο όρμοι, της Αμμουδιάς ή Σπλάντζας και νοτιότερα της Κερέντζας. Την πεδιάδα διατρέχουν οι τρεις γνωστοί από την αρχαιότητα ποταμοί Αχέρων, Βουβοπόταμος και Κωκκυτός. Μεγάλη έκταση στα δυτικά πλησίον της Αμμουδιάς είναι βαλτώδης καθώς στο σημείο αυτό κατά την αρχαιότητα εισέρχονταν η θάλασσα, η οποία προσχώθηκε σταδιακά από τον ποταμό Αχέροντα που εκβάλλει στην Αμμουδιά.

Το φυσικό περιβάλλον του Δήμου Φαναρίου σήμερα παρουσιάζει σημαντικές διαφορές σε σχέση με την αρχαιότητα. Η θάλασσα στον όρμο της Αμμουδιάς εισέρχονταν στην ενδοχώρα σε βάθος 3-4 χιλιομέτρων³ σχηματίζοντας έναν ευρύ κόλπο που αποτελούσε τον *Γλυκό λιμένα*,⁴ το σημαντικότερο λιμάνι της περιοχής. Κατά την προϊστορική περίοδο ο όρμος της Αγίας Ελένης που σήμερα αποτελεί το νότιο τμήμα του κόλπου του Φαναρίου ήταν νησί, το οποίο αργότερα ενώθηκε με τη στεριά. Οι προσχώσεις από τον ποταμό

---

* Η Όλγα Καρούτα είναι αρχαιολόγος στη Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού.

¹ ΔΑΚΑΡΗΣ 1960α, 201.

² HAMMOND 1967, 63 κ.ε.

³ WISEMAN et al. 1993, 312.

⁴ Στράβων 7.7.5.

Αχέροντα περιόρισαν σταδιακά τον κόλπο στις σημερινές του διαστάσεις και μετέβαλλαν σε έλος την ευρύτερη περιοχή. Στο μέσο περίπου του Φαναρίου ανάμεσα σε βαλτώδεις εκτάσεις, βρισκόταν η Αχερουσία λίμνη έως και τη δεκαετία του 1950, όταν αποξηράνθηκε για να αποδοθεί στους καλλιεργητές. Ο ποταμός Αχέρων, με μικρές διαφοροποιήσεις από τη σημερινή κοίτη του, κατέβαινε από βορρά και στη συνέχεια μαζί με τον Κωκκυτό και τον Πυριφλεγέθωνα έπεφτε στην Αχερουσία λίμνη, από όπου ξανασηματιζόνταν και συνέχιζε την πορεία του προς δυτικά εκβάλλοντας στο Γλυκύ λιμένα. Εξαιτίας του Αχέροντα, που ήταν πλωτός σε μήκος έως 8 χλμ. ήταν δυνατή η ναυσιπλοΐα από το Ιόνιο πέλαγος έως την ενδοχώρα.

Γύρω στο 2000 π.Χ. εμφανίστηκαν στην Ήπειρο οι Θεσπρωτοί, ένα από τα πρώτα ελληνικά φύλα, και εγκαταστάθηκαν σε ολόκληρη σχεδόν την περιοχή της Ηπείρου, ανάμεσα στο Ιόνιο, την Πίνδο και τον Αμβρακικό. Μετά την εισβολή και κατάληψη της ανατολικής και κεντρικής Ηπείρου το 12^ο αι. π.Χ. από ένα νέο φύλο, τους Μολοσσούς, οι Θεσπρωτοί αναγκάστηκαν να περιοριστούν στη δυτική Ήπειρο, έως την οροσειρά μεταξύ της πεδιάδας των Ιωαννίνων και της κοιλάδας της Δωδώνης. Το μαντείο της Δωδώνης παρέμεινε στους Θεσπρωτούς έως το τέλος του 5^{ου}-αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.

Κατά τη Μυκηναϊκή εποχή και συγκεκριμένα το 14^ο αι. π.Χ. Μυκηναίοι άποικοι, πιθανότατα από την Ηλεία, εγκαταστάθηκαν στις δυτικές ακτές της Ηπείρου οργανώνοντας εμπορικές βάσεις για την εξυπηρέτηση της ναυσιπλοΐας προς την Αδριατική, την Ιταλία και τη Σικελία. Η ακρόπολη της Εφύρας στην κοινότητα Μεσοποτάμου και η μυκηναϊκή Κίπερη πλησίον της Πάργας, στην οποία αποκαλύφθηκε ο μοναδικός θολωτός τάφος της Ηπείρου, αποτελούν δύο σημαντικές μυκηναϊκές θέσεις που τεκμηριώνουν την παρουσία των Μυκηναίων στην περιοχή της Ηπείρου.

Ο αποικισμός των Ηλείων στη χώρα των Θεσπρωτών ολοκληρώθηκε τον 8^ο αι. π.Χ. με την ίδρυση τεσσάρων ηλειακών αποικιών: την Πανδοσία στο Καστρί του Δήμου Φαναρίου, την Ελάτεια στον Ωρωπό, το Βουχέτιον στο Κάστρο των Ρωγών και τις Βατίες στο Καστρί Ριζοβουνίου. Οι τέσσερις αυτές ηλειακές αποικίες συγκρότησαν την Ηλειακή Τετράπολη με έδρα την Πανδοσία.

Η πεδιάδα της Παραμυθιάς ανήκε στους Θεσπρωτούς και αποτελούσε την αρχαία Ελεάτιδα όπου κατοικούσαν οι Ελεάτες με πρωτεύουσα την Ελέα (Χρυσαιγή Θεσπρωτίας). Το 400 π.Χ. περίπου οι Κασσωπαίοι, που αποτελούσαν το νότιο κλάδο των Θεσπρωτών και κατοικούσαν στην περιοχή που ορίζεται βόρεια από τον ποταμό Αχέροντα, νότια από τον Αμβρακικό κόλπο, ανατολικά από τον ποταμό Λούρο και δυτικά από το Ιόνιο, αποσπάστηκαν από τους Θεσπρωτούς και σύνορο ανάμεσα στις δύο κυριαρχίες ορίστηκε ο ποταμός Αχέρων. Την ίδια περίοδο οι Μολοσσοί επεκτάθηκαν προς δυτικά προσαρτώντας το ιερό της Δωδώνης και αναγκάζοντας τους Θεσπρωτούς να

διαβούν τον ποταμό Καλαμά και να επεκταθούν προς βορρά στην Κεστρίνη της Χαονίας.

Για το φύλο των Θεσπρωτών, κλάδος του οποίου ήταν οι Κασσωπαίοι, αναφέρεται από τις πηγές⁵ ότι ζούσαν σε ατείχιστες κώμες έως τον 4^ο αι. π.Χ. όταν συνοικίστηκαν σε πόλεις. Ο συνοικισμός της Κασσώπης, που αποτέλεσε τη λαμπρή πρωτεύουσα των Κασσωπαίων, πραγματοποιήθηκε στο πρώτο μισό του 4^{ου} αι. και πολύ σύντομα η Κασσώπη αναδείχθηκε σε πολύ σημαντική πόλη της περιοχής καθώς αναφέρεται στον κατάλογο των Θεαροδόκων της Επιδαύρου (380-360 π.Χ.) μαζί με την Αμβρακία και την Πανδοσία. Μολονότι καμία θεσπρωτική πόλη δεν αναφέρεται στον κατάλογο, είναι κοινώς αποδεκτό ότι είχαν συγκροτηθεί πόλεις όπως η Γιτάνη, που ήταν η πρώτη έδρα του κοινού των Θεσπρωτών, και η Ελέα που αποτέλεσε τη νέα πρωτεύουσα.

Μετά τη σύσταση της Συμμαχίας των Ηπειρωτών το 330-325 π.Χ. από τον Αλέξανδρο τον Μολοσσό και του Κοινού των Ηπειρωτών το 233 π.Χ. η ιστορία των δύο δυνάμεων είναι κοινή με αυτήν των δύο πολιτικών σχηματισμών, οι οποίοι συμπεριέλαβαν όλα σχεδόν τα Ηπειρωτικά φύλα μεταξύ του Αμβρακικού και της κεντρικής Αλβανίας. Ιδιαίτερα η εποχή του Κοινού αποτελεί περίοδο μεγάλης ακμής για τις Ηπειρωτικές πόλεις, οι οποίες αυξάνουν σε έκταση και πληθυσμό και κοσμούνται με δημόσια οικοδομήματα. Μετά την καταστροφή των Ηπειρωτικών πόλεων από το στρατό του Ρωμαίου Αιμίλιου Παύλου, η Ήπειρος οδηγήθηκε βίαια στην παρακμή από την οποία παροδικά ανέκαμψε με την ανασύσταση του Κοινού των Ηπειρωτών στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., έως την οριστική ερήμωση της με σκοπό το βίαιο συνοικισμό της Νικόπολης, που ίδρυσε ο Οκταβιανός Αύγουστος, μετά τη νίκη του επί του Αντωνίου στη ναυμαχία του Ακτίου το 31 π.Χ.

Συνοψίζοντας, στην περιοχή του Φαναρίου συνυπάρχουν τρεις διαφορετικές κυριαρχικές δυνάμεις: οι Θεσπρωτοί, οι άποικοι από την Ηλεία και οι Κασσωπαίοι. Αρχικά όλη η περιοχή ανήκε στους Θεσπρωτούς, οι οποίοι στη συνέχεια αναγκάστηκαν να περιοριστούν έως τον Αχέροντα ποταμό. Μετά την ίδρυση των ηλειακών αποικιών, ένα μέρος της γης των Θεσπρωτών βρέθηκε στην κυριαρχία των αποίκων, χωρίς ωστόσο τα όρια της επικράτειας των τελευταίων να είναι σαφή. Τέλος, η περιοχή νότια από τον ποταμό Αχέροντα πέρασε στους Κασσωπαίους. Δεδομένου όμως ότι η κοίτη του ποταμού σε σχέση με τη σημερινή παρουσιάζει διαφοροποιήσεις, δεν είναι πάντα αυτοπόδεικτο ποιες θέσεις ανήκουν στη Θεσπρωτία και ποιες στην Κασσωπαία.

Όπως συμβαίνει στις περισσότερες περιοχές του ελλαδικού χώρου, συγκεντρώσεις οστράκων άλλοτε μεγαλύτερες ή μικρότερες, διάφορων χροनि-

---

⁵ Ψευδο Σκύλακας 30.513, 548.

κών περιόδων, εντοπίζονται σε πολλές θέσεις και του Δήμου Φαναρίου.⁶ Στην παρούσα εργασία, ωστόσο, δε θα αναφερθούμε στις θέσεις αυτές, παρά μόνο σε εκείνες που σώζουν ακίνητα μνημεία. Εξαιρέση θα αποτελέσουν οι παλαιολιθικές και προϊστορικές θέσεις, για τις οποίες η παρουσία οστράκων συχνά είναι η μόνη απόδειξη ύπαρξης αρχαιολογικής θέσης. Αναλυτικά στο Δήμο Φαναρίου βρίσκονται οι παρακάτω αρχαιολογικές θέσεις:

Πρώην Κοινότητα Μεσοποτάμου

Νεκρομαντείο (Εικ. 1)

Βρίσκεται 45 χλμ. βορειοδυτικά της Πρέβεζας, στο χαμηλό λόφο του Τιμίου Προδρόμου πλησίον της κοινότητας Μεσοποτάμου. Κατά την αρχαιότητα η περιοχή του Νεκρομαντείου υπάγονταν στην κυριαρχία του φύλου Θεσπρωτών, στους οποίου παρέμεινε παρά τις διάφορες ανακατατάξεις που προαναφέρθηκαν.

Ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν κατά τα έτη 1958-1964 και 1976-1977 υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, από τον καθηγητή Σωτήριο Δάκαρη⁷ οι οποίες έφεραν στο φως ένα ελληνιστικό κτιριακό συγκρότημα, που ερμηνεύθηκε από τον ανασκαφέα ως το αρχαίο Νεκρομαντείο του Άδη και της Περσεφόνης.⁸ Ο Δάκαρης στηρίχθηκε στις πηγές και κυρίως στην ομηρική παράδοση, σύμφωνα με τα οποία πλησίον της θεσπρωτικής Εφύρας και του ποταμού Αχέροντα βρισκόταν το αρχαίο Νεκρομαντείο, η λειτουργία του οποίου ανάγεται στα προϊστορικά χρόνια. Την άποψή του ο ανασκαφέας ενίσχυσε και με την εύρεση δύο ειδωλίων της Περσεφόνης στο κτίριο και ενός αποθέτη με όστρακα και ειδώλια της ίδιας θεάς⁹ στους δυτικούς πρόποδες του λόφου, που χρονολογούνται από τον 7^ο έως τον 5^ο αι. π.Χ., και ενός κατεστραμμένου πλέον τοίχου, ο οποίος ενδεχομένως ανήκει σε αρχαϊκό ιερό της θεάς του κάτω κόσμου.

Σύμφωνα με το Δάκαρη κατά την προϊστορική περίοδο οι τελετουργίες για την επικοινωνία με τους νεκρούς τελούνταν σε κάποιο σπήλαιο ή άνοιγμα της γης, στην κορυφή του βραχώδους λόφου, ο οποίος ισοπεδώθηκε κατά τη διάρκεια της Συμμαχίας των Ηπειρωτών (330/325 π.Χ. - 233/232 π.Χ.) για να ανεγερθεί το υφιστάμενο μνημειακό συγκρότημα.

⁶ TARTARON 2004.

⁷ ΔΑΚΑΡΗΣ 1958α· 1958β· 1960β· 1960γ· 1961α· 1961β· 1963α· 1963β· 1964· 1975· 1976α· 1976β· 1977α· 1977β· 1990· 1991· 1993.

⁸ ΔΑΚΑΡΗΣ 1993.

⁹ ΔΑΚΑΡΗΣ 1958β, 97, 102.

Το ελληνιστικό κτίριο καλύπτει μία έκταση περίπου τριών στρεμμάτων. Περιβάλλεται από ορθογώνιο περίβολο διαστάσεων 62,40 x 46,30 μ., ο οποίος σώζεται σε μεγάλο ύψος και είναι κατασκευασμένος με ογκολίθους κατά το πολυγωνικό σύστημα. Το ορθογώνιας κάτοψης συγκρότημα χωρίζεται σε δύο μεγάλα τμήματα, το ανατολικό, που οικοδομήθηκε στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και περιλαμβάνει τον κεντρικό πυρήνα και δευτερεύοντες χώρους, και το δυτικό, που προστέθηκε στα τέλη του 3^{ου} ή στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. και στο οποίο βρισκόταν η είσοδος, η αυλή και βοηθητικοί χώροι.

Το ανατολικό τμήμα αποτελείται στο μέσο από τον κεντρικό πυρήνα, το κυρίως ιερό, το οποίο περιβάλλεται από διαδρόμους, τετράγωνους χώρους και το λαβύρινθο. Ο κεντρικός πυρήνας είναι τετράγωνης κάτοψης, διαστάσεων 21,30 x 21,65 μ. Είναι χτισμένος επίσης κατά το πολυγωνικό σύστημα και οι ιδιαιτέρως ισχυροί εξωτερικοί τοίχοι του, πάχους 3,30 μ., σώζονται σε ύψος έως 3,30 μ. Αποτελείται από την κεντρική ορθογώνια αίθουσα, στην οποία πραγματοποιούνταν η εμφάνιση των ειδώλων των νεκρών και από τρία τετράγωνα δωμάτια εκατέρωθεν, στα οποία εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός αποθηκευτικών και οικιακών αγγείων. Κάτω από την κεντρική αίθουσα βρίσκεται η υπόγεια κρύπτη ίδιων διαστάσεων με την κεντρική αίθουσα, η οποία στηρίζεται από δεκαπέντε πώρινα τόξα. Η κρύπτη αυτή πιθανολογείται ότι συνδέεται με το σπήλαιο της προϊστορικής λατρείας.

Η δυτική πτέρυγα του συγκροτήματος που κατασκευάστηκε στα χρόνια του Κοινού (232 π.Χ. - 167 π.Χ.) αποτελείται από μία κεντρική αυλή, η οποία περιβάλλεται από οκτώ ορθογώνιας ή τετράγωνης κάτοψης δωμάτια, που χρησιμοποιούνταν ως αποθήκες, δωμάτια των ιερέων και των επισκεπτών.

Μία εντελώς διαφορετική ερμηνεία του μνημείου έχει διατυπωθεί ωστόσο από έναν άλλο μελετητή. Σύμφωνα με τον Dietwulf Baatz¹⁰ πρόκειται για οχυρή ιδιωτική αγροικία των ελληνιστικών χρόνων, ανάλογη με την οχυρή αγροικία του κτηματία Ασιδάτη στην περιοχή της Περγάμου, στην οποία επιτέθηκε ο Ξενοφών¹¹ μαζί με τους στρατιώτες του κατά την επιστροφή του από την Περσία. Τέτοιας μορφής κτίσματα έχουν εντοπιστεί στην Κριμαία, στη Μικρά Ασία, στα ελληνικά νησιά, στην ελληνική ενδοχώρα και στη νότια Ήπειρο¹² και απασχολούν τα τελευταία χρόνια συστηματικότερα την έρευνα.¹³ Το μέγεθος και η μορφή τους εξαρτάται από τοπικές παραλλαγές. Εμφανίζονται ξαφνικά στον ελληνιστικό κόσμο και συνδέονται με την αναστάτωση και τις κοινωνικές μεταβολές που επικρατούσαν κατά την εποχή των Διαδόχων.

¹⁰ BAATZ 1999.

¹¹ Ξενοφών 7.8.12-16.

¹² WISEMAN 1998.

¹³ SCHULER 1998· LOHMAN 1993· HASELBERGER 1978.

Η οχυρή αγροικία του Μεσοποτάμου αρχικά αποτελούνταν μόνο από τον κεντρικό πυρήνα και στη συνέχεια μέσα σε έναν αιώνα συμπληρώθηκε από τα περιφερειακά βοηθητικά δωμάτια, τους διαδρόμους και τις αυλές. Την άποψη του στηρίζει ο μελετητής στον εντοπισμό πολυάριθμων γεωργικών εργαλείων και αντικειμένων ψαρέματος, που είναι αναμενόμενα σε ένα αγροτικό συγκρότημα και εξαρτημάτων από έξι καταπέλτες βελών,¹⁴ για τους οποίους υποθέτει ότι μεταφέρθηκαν στην αγροικία κατά τις παραμονές της επίθεσης του 167 π.Χ. Σημαντικό επίσης στοιχείο για το μελετητή είναι η μικρή παρουσία ειδωλίων σε ένα τόσο σημαντικό ιερό, όταν ακόμη και σε μικρής σπουδαιότητας ιερά ο αριθμός των ειδωλίων της τιμώμενης θεότητας είναι πολύ μεγάλος. Αναμφισβήτητο γεγονός παραμένει, ωστόσο, ότι ο Δάκαρης για την ταύτιση του μνημείου με το ιερό του Άδη και της Περσεφόνης, στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στις πηγές και στην ομοιότητα του τοπίου με την ομηρική περιγραφή και δευτερευόντως στα ανασκαφικά δεδομένα.

Το 167 π.Χ. το συγκρότημα είχε την ίδια τύχη με τις 70 ηπειρωτικές πόλεις που πυρπολήθηκαν από τους Ρωμαίους. Στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε και μόνο στην αυλή του έχουν εντοπιστεί ίχνη κατοίκησης του 1^{ου} π.Χ. αι. Στην κορυφή του λόφου του Νεκρομαντείου ιδρύθηκε στις αρχές του 18^{ου} αι. σιναΐτικο μετόχι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, και το σύγχρονό του νεκροταφείο, που χρησιμοποιούνταν έως την έναρξη των ανασκαφών το 1958.

Πρώην Κοινότητα Καστρίου

Πανδοσία¹⁵ (Εικ. 2)

Ο αρχαιολογικός χώρος της αρχαίας Πανδοσίας βρίσκεται στο λόφο της κοινότητας Καστρίου, εντός της πεδιάδας του Αχέροντα, καταλαμβάνοντας μία έκταση 330 περίπου στρεμμάτων. Οι σύγχρονοι οικισμοί Καστρί και Καστρόπουλο της κοινότητας Καστρίου είναι χτισμένοι πάνω στο κατώτερο τμήμα της αρχαίας πόλης, τα ερείπια της οποίας είναι ορατά ανάμεσα στις νέες κατοικίες.

Στα τέλη του 8^{ου} - αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. εγκαταστάθηκαν στη γη των Θεσπρωτών και αργότερα των Κασσωπαίων άποικοι από την Ηλεία, οι οποίοι ίδρυσαν την Πανδοσία στην αριστερή όχθη του Αχέροντα πλησίον της μυκηναϊκής Εφύρας. Σήμερα η κοίτη του Αχέροντα έχει διαφοροποιηθεί από την αρχαιότητα και βρίσκεται νότια της αρχαίας πόλης.

Αρχικά ήταν ένας ατείχιστος οικισμός, ο οποίος τειχίστηκε στα τέλη του

¹⁴ BAATZ 1982.

¹⁵ ΚΑΡΟΥΤΑ 2007.

5^{οο} - αρχές του 4^{οο} αι. π.Χ. Η πόλη σε μια έκταση 5.300 τ.μ. περικλείστηκε από ένα πολυγωνικό τείχος, πλάτους 3,20 μ., που ενισχύεται από είκοσι δύο (22) τετράγωνους πύργους.¹⁶ Στην ανατολική πλευρά του τείχους υπάρχουν δύο πύλες πλάτους 4 μ. και 2,70 μ. Στο εσωτερικό του οχυρωματικού περιβόλου ένα ενδιάμεσο τείχος με κατεύθυνση βορρά-νότου χωρίζει την πόλη σε δύο ίσα περίπου τμήματα. Διάσπαρτα οικοδομικά λείψανα είναι ορατά σε όλη την έκταση της αρχαίας πόλης,¹⁷ όπως ένα μεγάλων διαστάσεων ορθογώνιο οικοδόμημα και δύο λαξευτές δεξαμενές στην κορυφή του λόφου και τρία ορθογώνια κτίρια στο ανατολικό τμήμα της άνω πόλης.

Κατά την Ελληνιστική περίοδο ανεγέρθη ευρύτερος πολυγωνικός οχυρωματικός περίβολος που περιέβαλε ολόκληρο το λόφο του Καστρίου. Το νέο τείχος 3,50 μ. πλάτους κατασκευάστηκε στις βόρειες και ανατολικές παρυφές του λόφου με συνολική περίμετρο 2.320 μ. και με μεγαλύτερους τετράγωνους πύργους. Μία μόνο πύλη του νέου τείχους είναι ορατή στο βόρειο τμήμα του.

Το 167 π.Χ. η Πανδοσία κατακτήθηκε από τους Ρωμαίους, οι οποίοι προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές στην πόλη, κυρίως στον οχυρωματικό περίβολο. Η κατοίκηση, ωστόσο, συνεχίστηκε και η πόλη συρρικνώθηκε στο ανώτερο σημείο του λόφου, περιοριζόμενη από νότο με νέο εγκάρσιο τείχος μήκους 300 μ. και πλάτους 2 μ., το οποίο έχει δύο τετράγωνους και δύο ημικυκλικούς πύργους και μόνο μία πύλη πλάτους 2 μ. στη δυτική πλευρά. Μετά την ίδρυση της Νικόπολης το 31 π.Χ. οι κάτοικοι της Πανδοσίας, όπως και των άλλων Ηπειρωτικών πόλεων, υποχρεώθηκαν να εγκατασταθούν στη νέα πόλη.

Στα νεότερα χρόνια στις παρυφές του λόφου αναπτύχθηκε η κοινότητα και εντός του εσωτερικού περιβόλου της ακρόπολης, στην κορυφή του λόφου, κατασκευάστηκε ο ναός του Αγίου Ιωάννη.

Εφύρα (Εικ. 3 και 4)

Η μυκηναϊκή ακρόπολη της Εφύρας βρίσκεται στον ασβεστολιθικό λόφο του Ξυλοκάστρου 500 μ. βόρεια του ελληνιστικού συγκροτήματος του Νεκρομαντείου. Ανασκαφικές έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί από τους καθηγητές Σ. Δάκαρη και Αθ. Παπαδόπουλο¹⁸ κατά τα έτη 1958 και 1975 έως 1987 υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας και του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Κατά την προϊστορική περίοδο υπήρχε ένας ατείχιστος οικισμός, που έφερε το προελληνικό όνομα Κίχυρος. Το 14^ο και 13^ο αι. π.Χ., λόγω της καταλληλότητας της θέσης για τη δημιουργία εμπορικού σταθμού, που θα εξυπηρετούσε την επικοινωνία με την Ιταλία, στο λόφο εγκαταστάθηκαν Μυκηναίοι άποικοι, πιθανώς από την Ηλεία και η περιοχή μετονομάστηκε σε Εφύ-

¹⁶ ΚΑΤΣΑΔΗΜΑ 1993.

¹⁷ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ 1989.

¹⁸ ΔΑΚΑΡΗΣ 1958· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1978· 1979· 1980· 1981· 1982· 1983· 1986· 1987.

ρα. Ο βασιλιάς της είχε στην κυριαρχία του την ευρύτερη περιοχή έως την Πάργα, όπου εντοπίστηκε θολωτός τάφος και ίχνη προϊστορικού τείχους.

Ο οικισμός προστατεύθηκε με δύο επάλληλους οχυρωματικούς περιβόλους από κυκλώπεια τείχη που περιβάλλουν έκταση 17.000 τ.μ. Στη νότια πλευρά του εξωτερικού περιβόλου υπάρχει η πύλη της ακρόπολης, πλάτους 2,30 μ., η οποία πλαισιώνεται από δύο παραστάδες που εισχωρούν στο εσωτερικό του τείχους. Η νοτιοανατολική πλευρά της πύλης προβάλλεται προς τα έξω σχηματίζοντας ένα είδος πύργου κατά το υπόδειγμα των μυκηναϊκών ακροπόλεων της νότιας Ελλάδας. Εντός του εσωτερικού περιβόλου, τμήμα του οποίου χρησιμοποιήθηκε ως ανάλημμα του νεκροταφείου, εντοπίστηκαν τρεις ταφικοί τύμβοι, από τους οποίους σώζονταν μόνο τμήματα των περιβόλων. Οι περιβόλοι ήταν ωσειδείς και κατασκευασμένοι από ακατέργαστους λίθους. Για τη συνέχεια της κατοίκησης κατά την Υπομυκηναϊκή και τη Γεωμετρική εποχή δεν υπάρχουν στοιχεία εκτός από δύο παιδικές ταφές σε χειροποίητους πίθους.

Κατά τον 5^ο αι. και συγκεκριμένα το 453 π.Χ. η Εφύρα ήταν ένας αξιόλογος οικισμός, αξιωματιμόνευτος από το Θουκυδίδη (1.46.4). Στη νότια πλευρά της βραχύδους κορυφής του λόφου, διατηρούνται λείψανα πολυγωνικού οχυρωματικού περιβόλου, που χρονολογείται την Ελληνιστική περίοδο. Η έκταση του οικισμού δεν είναι δυνατό να εκτιμηθεί με ακρίβεια, διάσπαρτα ωστόσο είναι τα οικοδομικά κατάλοιπα. Εντός του εσωτερικού μυκηναϊκού περιβόλου, στα δυτικά του χώρου έχει ανασκαφεί επιβλητικό επίμηκες κτίριο Ελληνιστικής περιόδου διαστάσεων 16,10 x 10,50 μ. αποτελούμενο από τρία ισομεγέθη τετράγωνα δωμάτια. Τάφοι βρέθηκαν στους αγρούς προς ανατολικά μεταξύ του λόφου του Νεκρομαντείου και του Κωκυτού, όπως και νοτιότερα, κοντά στη συμβολή του Κωκυτού με τον Αχέροντα.

Η ακρόπολη εγκαταλείφθηκε στα Ρωμαϊκά χρόνια και πιθανότατα καταστράφηκε από το στρατό του Αιμίλιου Παύλου το 167 π.Χ., όπως συνέβη και με το γειτονικό Νεκρομαντείο και τις υπόλοιπες Ηπειρωτικές πόλεις.

Πρώην Κοινότητα Αμμουδιάς

Ακρόπολη της Αγίας Ελένης (Εικ. 5)

Νοτίως της Αμμουδιάς βρίσκονται, δυσπρόσιτα από την πυκνή βλάστηση, τα ερείπια μιας αρχαίας ακρόπολης γνωστής ως φρούριο της Αγίας Ελένης. Περιμετρικά των παρυφών του λόφου διακρίνονται λείψανα αρχαίου τείχους χτισμένου κατά το ισοδομικό και το πολυγωνικό σύστημα. Στο εσωτερικό του σώζονται δύο δεξαμενές. Την κορυφή του λόφου περιβάλλει ένας δεύτερος τοίχος ίδιας τοιχοποιίας, που σώζεται σε ύψος έως έξι δόμων, που

φτάνουν τα 2,2 μ. Ένας μεταβυζαντινός πιθανότατα τοίχος από μικρότερες πέτρες και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό διατρέχει τη λοφοσειρά χαμηλότερα από το μεγάλο πολυγωνικό τοίχο. Στην περιοχή έχουν εντοπιστεί¹⁹ κατάλοιπα κλασικών, ελληνιστικών χρόνων, ύστερης αρχαιότητας, βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, καθώς και τέχνηρα της εποχής του Χαλκού. Οι ερευνητές του *Nicopolis Project*²⁰ του Πανεπιστημίου της Βοστώνης αναφέρουν και εκτεταμένη μυκηναϊκή φάση, καθώς εντόπισαν κυκλώπειο τείχος.

Ακρόπολη στη Χειμέριο Άκρα

Βόρεια της Αμμουδιάς διατηρούνται, εντός πυκνής βλάστησης, λείψανα αρχαίας ακρόπολης στην οποία εντοπίζονται εκτενή ερείπια πολυγωνικού τείχους, σχήματος τόξου σε συνολικό μήκος 290 μ., τα οποία ασφάλιζαν την ακρόπολη από τη βόρεια, ανατολική και νότια πλευρά, ενώ η δυτική προστατεύονταν από τις απόκρημνες ακτές. Η είσοδος βρίσκεται βορειοανατολικά. Κάτω από την ακρόπολη στις ανατολικές υπώρειες του ακρωτηρίου της Γλώσσας εντοπίστηκαν θεμέλια αρχαίου οικισμού, κεραμίδια στέγης, αγγεία και πιθάρια των Ελληνιστικών χρόνων. Ο Δάκαρης²¹ ταυτίζει τη θέση με την πόλη των Κιμμερίων, πλησίον της οποίας, σύμφωνα με την ομηρική περιγραφή, βρέθηκε ο Οδυσσέας κατά την επίσκεψη του στο Νεκρομαντείο. Στην ίδια θέση έχουν εντοπιστεί τέχνηρα της Παλαιολιθικής και Μεσολιθικής περιόδου.

Πρώην Κοινότητα Βαλανιδοράχης

Η περιοχή της Βαλανιδοράχης κατά τη μέση και νεότερη Παλαιολιθική εποχή παρουσιάζει πυκνότητα κατοίκησης. Συγκεκριμένα, λίθινα τέχνηρα της Παλαιολιθικής περιόδου έχουν εντοπιστεί σε έκταση πολλών στρεμμάτων δυτικά της Εθνικής οδού. Σε ορισμένες από τις παραπάνω περιοχές έχει εντοπιστεί επίσης κεραμική της εποχής του Χαλκού και άλλων χρονικών περιόδων.

Στην κορυφή του ακρωτηρίου νοτιοδυτικά της παραλίας Αλωνάκι έχει εντοπιστεί κατασκευή από πολυγωνικούς λίθους, από το εσωτερικό του οποίου περισυλλέγη κεραμική της Ελληνιστικής περιόδου και στην ευρύτερη περιοχή προϊστορικά όστρακα. Πρόκειται πιθανότατα για ελληνιστική φρυκτωρία.

¹⁹ WISEMAN et al. 1993, 312.

²⁰ TARTARON 2004, 37.

²¹ ΔΑΚΑΡΗΣ 1972, 63, 96, 134.

Στο Ακρωτήριο Κουμασάκι έχουν εντοπιστεί λίθινα τέχνηρα της ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου, στελέχη δρεπανιών της εποχής του Χαλκού και κεραμική των χρόνων αυτών. Η πληθώρα των ευρημάτων και η στρατηγική θέση του ακρωτηρίου οδήγησαν τους ερευνητές του Nicopolis Project²² στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα σημαντικό οικισμό της εποχής του Χαλκού, στο λιμάνι του οποίου προσορμίζονταν πλοία που διέσχιζαν τον κόλπο της Αμμουδιάς, τον ποταμό Αχέροντα και το Ιόνιο πέλαγος, εξυπηρετώντας τη ναυσιπλοΐα πριν τη χρήση του κόλπου της Αμμουδιάς για το σκοπό αυτό. Η θέση του ακρωτηρίου, αφενός επί του Ιονίου πελάγους και αφετέρου στο άκρο του μεγάλου κόλπου της Αμμουδιάς, ακριβώς απέναντι από τη μυκηναϊκή Εφύρα, το καθιστούσε σημαντικό εμπορικό σταθμό για τις επαφές με το μυκηναϊκό κόσμο.

Πρώην Κοινότητα Βουβοποτάμου

Νότια του οικισμού Μεσοποτάμου έχει εντοπιστεί μια σημαντική θέση της εποχής του Χαλκού. Το 1992 εντοπίστηκαν από την επιστημονική ομάδα του Nicopolis Project²³ του Πανεπιστημίου της Βοστώνης εκατοντάδες όστρακα της εποχής του Σιδήρου, μυκηναϊκά και πρωιμότερα καθώς και πληθώρα τέχνηρων από πελεκημένο λίθο που ανήκουν στην Παλαιολιθική περίοδο.

Πρώην Κοινότητα Θέμελου

Εχουν εντοπιστεί λείψανα αρχαίου οικοδομήματος (Εικ. 7) με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ και διαστάσεις 7,00 x 7,20 μ. Στη βόρεια πλευρά του κτιρίου διακρίνεται πύλη σε ύψος τριών δόμων. Κατά μήκος των λιθοπλίνθων της πύλης, εντοπίζεται ορθογώνιο λάξευμα πλάτους 0,34 μ. Διακρίνεται επίσης ορθογώνια δοκοθήκη και μονολιθικός ορθοστάτης. Διάσπαρτοι λιθόπλινθοι και όστρακα είναι ορατά. Πιθανότατα πρόκειται για ελληνιστική φρυκτωρία.

²² TARTARON 2004, 50.

²³ TARTARON 2004, 54.

Πρώην Κοινότητες Καναλακίου και Κλεισούρας

Ο Σωτήριος Δάκαρης αναφέρει ότι το 1960 σε εργασίες διάνοιξης αποξηραντικής τάφρου νοτιοδυτικά του Καναλακίου εντοπίστηκαν δέκα περίπου δρύινοι κορμοί αδρώς επεξεργασμένοι με αξίνα.²⁴ Το μήκος τους κυμαίνονταν από 4-6 μ., η διατομή τους ήταν τετράγωνη διαστάσεων 0,30-0,45 μ. και είχαν σχήμα άλλοτε χαλαρού S, άλλοτε ελαφρώς καμπύλο με τη μία έδρα υπόκυρτη, τη δε απέναντι υπόκοιλη και πιο λεία. Ο Δάκαρης θεωρεί ότι οι κορμοί αυτοί αποτελούν τμήματα αρχαίων πλοιαρίων της Αχερουσίας. Η περιοχή της Μπούντας είναι μία ορεινή γλώσσα που εισδύει στην πεδιάδα σχηματίζοντας έναν χερσαίο κόλπο. Καθώς η πεδιάδα αποτελεί την αποξηραμένη λίμνη Αχερουσία, στη θέση της Μπούντας υπήρχε ένας κόλπος της λίμνης και ένας μικρός όρμος, που αποτελούσαν λιμάνι της Αχερουσίας. Χαρακτηριστικό είναι το όνομα «Σκάλωμα», δηλαδή αποβάθρα.

Στην κοινότητα Κλεισούρας εντοπίστηκαν λείψανα τείχους ισοδομικής τοιχοποιίας. Διακρίνονται δύο σειρές ογκολίθων σε μήκος 125 μ.²⁵ Πρόκειται πιθανότατα για φρουκτωρία ελληνιστικών χρόνων

Πρώην Κοινότητα Κορώνης

Πησίον της κοινότητας Κορώνης βρίσκονται λείψανα αρχαίου ναόσχημου κτιρίου (Εικ. 8 και 9). Είναι ορατά τμήματα του θεμελίου και της ανωδομής με κατεύθυνση από ΒΔ-Δ προς ΝΑ-Α.²⁶

Στο παλαιό κοιμητήριο της Κορώνης βρίσκονται εντοιχισμένοι αρχαίοι δόμοι και μαρμάρيني κιονίσκοι.

Η Ακρόπολη της Καστρίζας (Εικ. 10-12)

Βορειοδυτικά της Κορώνης έχουν εντοπιστεί τα ερείπια αρχαίας ακρόπολης. Βρίσκονται στο λόφο Καστρίζα ή Καστρί, πλησίον της αποξηραμένης λίμνης Γκαμίλη. Ο οικισμός διαστάσεων 200 x 100 μ. περιβάλλεται με ένα τείχος ωοειδούς σχήματος με περίμετρο 600 μ. και καταλαμβάνει έκταση 20 στρεμμάτων. Το τείχος είναι κατασκευασμένο με πολυγωνικούς τραχείς ακατέργαστους ή αδρά κατεργασμένους μικρού μεγέθους λίθους, με καμπύλες πλευρές, οι οποίοι έχουν υποστεί σημαντική φθορά. Δεν έχει πύργους, παρά μόνο μία θλάση και δύο πύλες πλαισιωμένες με παραστάδες πλάτους 6 μ., όπως οι πύλες της Εφύρας, της Βέλιανης και Γκούμανης στη Θεσπρωτία. Ο καθηγη-

²⁴ ΔΑΚΑΡΗΣ 1960α, 204.

²⁵ HAMMOND 1967, 67.

²⁶ ΔΑΚΑΡΗΣ 1960α, 203-204.

της Σωτήριος Δάκαρης χρονολογεί την ακρόπολη κατά την ύστερη Κλασική περίοδο.²⁷ Οι ερευνητές του Nicopolis Project²⁸ υποστηρίζουν ότι το τείχος της Καστρίζας είναι κυκλώπειας τοιχοποιίας και ανήκει στη Μυκηναϊκή περίοδο. Σύμφωνα με την άποψη αυτή η Καστρίζα αποτελούσε τον ενδιάμεσο σταθμό ανάμεσα στις μυκηναϊκές πόλεις της Εφύρας και της Κίπερης. Στην περιοχή εντοπίστηκαν όστρακα προϊστορικά, ελληνοιστικά και ρωμαϊκά.

Πρώην Κοινότητα Κυψέλης (Τουρκοπάλουκο)

Στον περιβάλλοντα χώρο του βυζαντινού ναού του Αγίου Δημητρίου εντοπίστηκαν θεμέλια αρχαίου τοίχου, πάχους 1 μ. και μήκους πάνω από 4 μ. Επίσης στο ναό βρίσκονται εντοιχισμένα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη (Εικ. 13).

Πρώην Κοινότητα Μουζακαΐκων

Μεταξύ Μουζακαΐκων και Αηδονικού έχουν εντοπιστεί λείψανα αρχαίας ακρόπολης, πιθανότατα των Ελληνιστικών χρόνων. Ο Δάκαρης σημειώνει ότι πρόκειται για τειχισμένο οικισμό, στον οποίο διακρίνονται θεμέλια κτιρίων, τάφοι και αποθηκευτικοί πίθοι.²⁹

Πλησίον της Κοινότητας Μουζακαΐκα έχει εντοπιστεί συστάδα κάθετων λαξευτών ορυγμάτων, κυκλικής διατομής, που συνδέονται μεταξύ τους με οριζόντιους αγωγούς (Εικ. 14). Η θέση έχει υποστεί σημαντική καταστροφή από λαθρανασκαφείς. Η ερμηνεία των κατασκευών είναι υπό έρευνα. Σημειώνεται ότι αντίστοιχα λαξεύματα έχουν εντοπιστεί στην Κεφαλονιά στις θέσεις Λακήθρα και Μαζαρακάτα, όπου ταυτίζονται με βυζαντινούς σιρούς.

²⁷ ΔΑΚΑΡΗΣ 1972, 100.

²⁸ TARTARON 2004, 44.

²⁹ ΔΑΚΑΡΗΣ 1971, 82.

Παράρτημα εικόνων

ΕΙΚΟΝΑ 1: *Το Νεκρομαντείο*

ΕΙΚΟΝΑ 2: *Η αρχαία Πανδοσία*

ΕΙΚΟΝΑ 3: *Η Ακρόπολη της Εφύρας*

ΕΙΚΟΝΑ 4: *Το τείχος της Εφύρας*

ΕΙΚΟΝΑ 5: Η θέση Αγία Ελένη στην είσοδο του κόλπου Φαναρίου

ΕΙΚΟΝΑ 6: Η προϊστορική θέση στο Βουβοπόταμο

ΕΙΚΟΝΑ 7: Λείψανα πύργου στο Θέμελο

ΕΙΚΟΝΑ 8: Ο λόφος Τσουμπάρι στην Κορώνη

ΕΙΚΟΝΑ 9: Λιθόπλινθοι στο λόφο Τσουμπάρι στην Κορώνη

ΕΙΚΟΝΑ 10: Η αρχαία Καστρίζα

ΕΙΚΟΝΑ 11: *Το τείχος στην Καστρίζα*

ΕΙΚΟΝΑ 12: *Τμήμα τείχους στην Καστρίζα*

ΕΙΚΟΝΑ 13: Θεμέλια αρχαίου τοίχου στο ναό Αγίου Δημητρίου Κυψέλης

ΕΙΚΟΝΑ 14: Κάθετα ορύγματα στα Μουζακαίικα

Βιβλιογραφία

- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1958α, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 107-113
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1958β, Θεσπρωτία, Μεσοπόταμον, *Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 95-103
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1960α, Αρχαιότητες και μνημεία Ηπείρου, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 16, Χρονικά, 200-208
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1960β, Ανασκαφή του Νεκρομαντείου του Αχέροντος και θολωτού τάφου πλησίον της Πάργας, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 114-127
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1960γ, Ανασκαφή εις το Νεκρομαντείου του Αχέροντος, *Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 102-111
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1961α, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 108-119
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1961β, Ήπειρος. Νεκρομαντείο, Εφύρα, *Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 118-125
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1963α, Ανασκαφή εις το Νεκρομαντείου του Αχέροντος, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 89-92
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1963β, Ήπειρος. Νεκρομαντείο, Εφύρα, *Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 57-65
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1964, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 44-53
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1972, *Θεσπρωτία*, Αθήνα (Αρχαίες Ελληνικές πόλεις 15)
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1975, Ανασκαφή εις το Νεκρομαντείου του Αχέροντος, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 146-152
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1976α, Ανασκαφή εις το Νεκρομαντείου του Αχέροντος, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 146-152
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1976β, Αχέρων, Εφύρα, *Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 80-88
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1977α, Νεκρομαντείο, Εφύρα, Κασσώπη, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 140-141
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1977β, Αχέρων, Εφύρα, Κασσώπη, Νεκρομαντείο, *Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 68
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1990, Νεκρομαντείο Αχέροντος, *Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 73-77
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1991, Νεκρομαντείο Αχέροντος, *Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 59-62
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1993, *Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα*, Αθήνα
- ΚΑΡΟΥΤΑ Ο., 2007, Η αρχαία Πανδοσία, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 19-30
- ΚΑΤΣΑΔΗΜΑ Ι., 1993, Καστρί, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 48, Χρονικά Β1, 300
- ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ Α., 1989, Κοινότητα Καστρί Μεσοποτάμου, *Αρχαιολογικό*

- Δελτίο* 44, Χρονικά Β2, 265
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Α., 1978, Ανασκαφή Εφύρας, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 107
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Α., 1979, Ανασκαφή Εφύρας, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 119-120
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Α., 1980, Ανασκαφή Εφύρας, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 6-33
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Α., 1981, Ανασκαφή Εφύρας, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 78
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Α., 1982, Ανασκαφή Εφύρας, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 89-90
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Α., 1983, Ανασκαφή Εφύρας, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 81-82
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Α., 1986, Ανασκαφή Εφύρας, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 101-102
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Α., 1987, Ανασκαφή Εφύρας, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 125
- BAATZ D., 1982, Hellenistische Katapulte aus Ephyra (Epirus), *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 97, 211-233
- BAATZ D., 1999, Wehrhaftes Wohnen. Ein befestigter hellenistischer Adelsitz bei Ephyra, *Antike Welt* 2/1999, 151-155
- DAKARIS S., 1971, *Cassopaia and the Elean Colonies*, Athens (Ancient Greek Cities 4)
- HAMMOND N.G.L., 1967, *Epirus, The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*, Oxford
- HASELBERGER L., 1978, Der Paläopyrgos von Naussa auf Paros, *Archäologischer Anzeiger*, 345-375
- LOHMAN H., 1993, Ein Turmgehöft klassischer Zeit in Thimari, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 108, 101-149
- SCHULER Z.B.Ch., 1998, Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien, *Vestigia* 50, 84-89
- TARTARON T.F., 2004, *Bronze Age landscape and society in Southern Epirus, Greece*, Oxford
- WISEMAN J., 1998, Rethinking the «Halls of Hades», *Archaeology* 51, 12-18
- WISEMAN J., ΖΑΧΟΣ Κ. & ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ Φ., 1993, Ελληνοαμερικανικό Διεπιστημονικό Πρόγραμμα Επιφανειακών Ερευνών στη Νότια Ήπειρο, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 48, Χρονικά Β1, 309-314